

Henryk A. Kretek,

Politechnika Śląska, Wydział Organizacji i Zarządzania,
Katedra Stosowanych Nauk Społecznych

Janusz Dworak,

Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku

Anna Amiłowska-Czaja

Śp. Anatolowi Bodance

O ISTOCIE PEDAGOGIKI

Streszczenie (abstrakt): Dokonanie analizy pedagogiki jako takiej i jej miejsca w nauce, a przede wszystkim jej roli pod kątem wpływu na życie społeczne, należy rozpocząć od prześledzenia definiowania przedmiotowego pojęcia jak i jego otoczenia. Ważne jest również, aby dla zrozumienia istoty pedagogiki i jej pojęć bliskoznacznych prześledzić zarys historyczny rozwoju polskiej pedagogiki. Określone przemiany społeczno-polityczne, a także pokoleniowe, generowały różnego rodzaju typologie, stąd wydaje się, że należy przywołać kilka zestawień czy grup, w których zostaną skategoryzowane czy też sklasyfikowane różne nurty, prądy, kierunki czy działy występujące w dyscyplinie pedagogiki, a stanowiące wstęp do dalszych badań.

Słowa kluczowe: pedagogika, edukacja, wychowanie, nauczanie, kształcenie.

BEING ABOUT EDUCATION

Abstract: An analysis of pedagogy as such and its place in science, and above all its role in terms of its impact on social life, should be started by examining the definition of the concept and its surroundings. It is also important to understand the essence of pedagogy and its synonymous concepts, to trace the historical outline of the development of Polish pedagogy. Specific socio-political changes, as well as generational ones, generated various types of typologies, hence it seems that it is necessary to recall several combinations or groups in which various trends, currents, directions or departments occurring in the discipline of pedagogy will be categorized or classified as an introduction to further research.

Keywords: pedagogy, education, upbringing, teaching.

Wstęp

Dokonanie analizy pedagogiki jako takiej i jej miejsca w nauce, a przede wszystkim jej roli pod kątem wpływu na życie społeczne, należy rozpocząć od prześledzenia definiowania przedmiotowego pojęcia jak i jego otoczenia. Wydaje się, że najbliższej pedagogice do edu-

kacji czy wychowania, zatem i tę rzecz należy rozstrzygnąć. Wszak zakres ich predykatów może być podobny i zdarza się, że wzajemnie się uzupełniają czy są jednoznaczne, a nawet występują synonimicznie.

W zakresie pojęciowym nauczania występuje wiele pojęć tak zwanych „nieostrych” czy „wieloznacznych”, dlatego tak ważne jest, aby autor opracowania przedstawił ich rozumienie czy interpretację zanim rozwinie temat. Czytelnikowi łatwiej będzie zrozumieć ideę czy przesłanie autora, kiedy nie będzie musiał sięgać po słowniki, leksykony czy encyklopedie, aby przyswoić sobie wiedzę zawartą w tekście.

Ważne jest również, i ten aspekt został ujęty w tekście, aby dla zrozumienia istoty pedagogiki i jej pojęć bliskoznacznych, a zatem i otoczenia – prześledzić zarys historyczny rozwoju polskiej pedagogiki. Na szczególną uwagę zasługuje okres po 1918 roku, kiedy to Rzeczpospolita odzyskała niepodległość na dwadzieścia lat, aby ją znowu utracić na kolejnych kilkadziesiąt.

Określone przemiany społeczno-polityczne, a także pokoleniowe, generowały różnego rodzaju typologie, stąd wydaje się, że należy przywołać kilka zestawień czy grup, w których zostaną skategoryzowane czy też sklasyfikowane różne nurty, prądy, kierunki czy działy występujące w dyscyplinie pedagogiki, a stanowiące wstęp do dalszych badań. Z kolei podobne badania mogą inspirować powstawanie kolejnych i działanie takie jest w tym kontekście uzasadnione, bowiem wynikają wprost z roli nauki i stanowią bodziec do sprzężenia zwrotnego z rozwojem społeczeństw a nawet ludzkości.

Przedstawione wykazy czy typologie można i należy modyfikować, bowiem nauki społeczne w zakresie dyscypliny nauk o pedagogice muszą podlegać ciągłym zmianom, stosownie do potrzeb globalizującego się świata.

Wydaje się, że procesy nauki i nauczania są nieskończone. Jeżeli bierze się udział w opisanych procesach to jest swoista egzemplifikacja potwierdzenia swojego bytu.

Pojmowanie pedagogiki

Powszechnie rozumiana pedagogika jest dziedziną nauki zajmującą się badaniem szeroko rozumianych procesów edukacyjnych. Sam termin „pedagogika” powstał w XIX wieku, natomiast wcześniej i to głównie w literaturze, opis i działania praktyczne procesów edukacyjnych określano mianem „pedagogia” (z gr. *paidos* – dziecko, *agogos* – przewodnik). Wtedy też pojęcie to rozumiano jako zespół środków i metod wychowawczych używanych przez nauczycieli w prowadzonym przez nich procesie nauczania. Sens przedstawionych zakresów pojęcia pedagogika będzie bardziej czytelny, gdy zostanie przedstawiony i wyjaśniony zakres przedmiotowy takich pojęć bliskoznacznych jak: „edukacja” czy „wychowanie”.

Pojmowanie edukacji

W polskiej, bogatej literaturze przedmiotu, pojęcia te definiowane są różnie, zachowując jednak główny ich sens. I tak, Wincenty Okoń podał, że edukacja (łac. *educatio* – wychowanie) to ogół procesów, których celem jest zmienianie ludzi, a przede wszystkim dzieci

i młodzieży, jednakże zależnie od panujących w danym społeczeństwie ideałów i celów wychowawczych¹. Natomiast Bogusław Milerski i Bogusław Śliwerski napisali o edukacji, iż jest to „ogół oddziaływań międzygeneracyjnych służących formowaniu całokształtu zdolności życiowych człowieka, czyniących z niego istotę dojrzałą, świadomie realizującą się, zdolną do konstruktywnej krytyki i refleksyjnej afirmacji”².

Często edukacja bywa kojarzona z wykształceniem (lub kształceniem), a nawet przyjmuje konotację technologiczną, a ma to miejsce wtedy gdy mówimy o kształceniu konkretnych sprawności, a także gdy stosujemy pomiar wyników takowego kształcenia i jego efektywność. Wydaje się, że taki tok rozumowania jest zbyt zawężony, ponieważ „proces edukacyjny” to nie tylko przekazywanie sprawności i umiejętności, ale także przekazywanie wartości etycznych, estetycznych, religijnych oraz ogólnokulturowych dotyczących określonego społeczeństwa. W procesie tym czynny udział biorą, ale jednocześnie kształtują się, takie cechy psychiczne osobowości człowieka, jak: postrzeganie, pamięć, uwaga, uczucia, emocje, motywacje czy myślenie.

Pojmowanie wychowania

Spotkać można w społeczeństwie takie jednostki, a nawet grupy społeczne, którym edukacja kojarzy się z wychowaniem – rozumianym bez uwzględnienia faktu, że pojęcie to jest wieloznaczne w zależności od aksjologii, ideologii, filozofii oraz psychologicznych koncepcji człowieka. Historycznie ujmując, wychowanie w języku polskim oznaczało utrzymywanie kogoś przez dostarczanie podstawowych środków do życia i pojmowane było jako słowo „chowac” lub „chów”, a to z kolei odnosiło się także do zwierząt i roślin, co kojarzono także z dobrym odżywianiem. Obecne znaczenie wychowania ukształtowało się dopiero w XIX wieku, kiedy pojęcie „edukacja” (wywodzące się z łac. *educō*) rozumiano jako czynności polegające na wyciąganiu, wydobywaniu, wyprowadzaniu czegoś ku górze i nie miało ono znaczenia takiego jak obecnie.

Wraz z rozwojem myśli pedagogicznej, różnym przeobrażeniom podlegało pojęcie wychowania, a spory co do względnie jednoznacznego jego określenia pozostają jednoznacznie nierozstrzygnięte, a zatem stanowią temat swobodnego dyskursu naukowego. Istnienie wieloznaczności zostanie poparte przykładami. I tak na przykład W. Okoń określił wychowanie – jako „świadomie organizowana działalność społeczną, opartą na stosunku wychowawczym między wychowankiem a wychowawcą, której celem jest wywołanie zamierzonych zmian w osobowości wychowanka”³. Z kolei według Romana Szulza we współczesnej pedagogice wychowanie interpretowane jest teleologicznie i prakseologicznie jako aktywność człowieka, zorientowana na osiągnięcie określonych celów, które powodują pożądane i trwałe zmiany w osobowości człowieka⁴. Zbliżony sens mają terminy pochodne od „wychowania”, takie jak „kształcenie” „nauczanie” czy „edukacja”, oznacza-

¹ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007, s. 93.

² *Pedagogika. Leksykon PWN*, (red.) B. Milerski, B. Śliwerski, Warszawa 2000, s. 54.

³ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, op. cit. s. 466.

⁴ R. Szulz, *Elementy pedagogicznego obrazu wychowania*, „Edukacja” 1990, nr 1 (29), s. 6-23.

jące rodzaj praktyki, działania i pracy ludzkiej. B. Milerski i B. Śliwerski uważają, że „wychowanie winno być traktowane jako całokształt procesów i oddziaływań zachodzących w toku wzajemnych relacji pomiędzy dwiema osobami rozwijającymi swoje własne człowieczeństwo. W układzie tym nie występują role wychowawców i wychowanków, ale dwie spotykające się osoby, obdarowujące się nawzajem swoim człowieczeństwem, a istniejący w tym układzie proces, polega na wzajemnym otwarciu się na siebie, uznaniu własnej wolności oraz godności, a także autentyczności, czy nawet na poczuciu odpowiedzialności, zaufaniu i empatii. Jest to więc dialog osób o wymiennych rolach mówienia i słuchania, dawania i brania, oferowania i asymilowania. Taki układ powoduje osiągnięcie lepszych efektów”⁵.

Biorąc pod uwagę powyższe definicje, zestawiając zakres wyjaśniania definiowanego pojęcia, trudno się zgodzić z określeniami wychowania zaprezentowanymi przez W. Okonia i R. Szulza. Bowiem zakładają oni jako efekt wychowania – zamierzone, pożądane, trwałe zmiany w osobowości wychowanka, nie uwzględniając osoby sterującej procesem wychowania, na którą, zgodnie z zasadą cybernetycznego układu „sprzężenia zwrotnego”, także proces ten oddziałuje i nie można go nie docenić. B. Milerski i B. Śliwerski, nie nazywając wprost przedmiotowego procesu „sprzężeniem zwrotnym”, dostrzegają wzajemne oddziaływanie osób biorących udział w procesie wychowania. Natomiast w przykładowo podanych wyżej określeniach procesu wychowania nie zwrócono uwagi na ważną rolę warunków środowiskowych, w których proces ten przebiega. Należałoby także w dyskursie nad strukturą procesu wychowania mówić o jego celach i efektach, których miarą byłaby świadomość, że wszelkie zmiany w cechach osobowości winny przekładać się na sposoby zachowania, akceptowane bądź nieakceptowane przez kręgi społeczne, w których żyje jednostka. Ciekawą wydaje się być idea rozumienia sensu terminu wychowanie prezentowana przez B. Śliwerskiego, który zaproponował, aby sens ten rozumiany był następująco: jeżeli słowo „chowanie” będziemy rozumieć jako „chowanie (skrywanie) czegoś przed kimś”, to połączenie tego słowa z prefiksem „wy- nada mu nowe znaczenie, rozumiane jako wydobywanie czegoś co jest chowane (schowane, ukryte), co skrywa natura ludzka, co jest duchowym skarbem, bogactwem i potencjałem”⁶. Taki sens wychowania jest zdecydowanie bardziej bliski pojęciu „edukacja” i bardziej przydatny w praktyce pedagogicznej.

Proces nauczania a kształcenie

Mniej rozbieżności i sporów wśród pedagogów wywołują określenia „procesu nauczania”, który jest jednym z najważniejszych przedmiotów zainteresowań i badań pedagogicznych. Proces ten najczęściej definiowany jest jako: planowa i systematyczna praca nauczyciela z uczniami w celu zdobycia przez nich określonych wiadomości, umiejętności i nawyków oraz w celu wywołania pożądanych zmian w ich postępowaniu.

⁵ *Pedagogika*, (red.) B. Milerski, B. Śliwerski, op. cit, s. 274.

⁶ B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 1998.

Pojęciem znacznie szerszym jest „kształcenie”, określane jako ogół czynności i procesów umożliwiających ludziom poznanie przyrody, społeczeństwa i kultury z jednoczesnym uczestnictwem w ich przekształcaniu oraz osiągnięciu możliwie wszechstronnego rozwoju sprawności fizycznych i umysłowych, zdolności i uzdolnień, zainteresowań i zamiłowań, przekonań i postaw, a ponadto zdobycie pożądaných kwalifikacji zawodowych.

Dyskurs nad rozumieniem zasadniczych pojęć stosowanych w pedagogice wydaje się trwać. Przedstawione powyżej, różne rozumienie terminów „edukacja”, „wychowanie”, „proces nauczania” czy „kształcenie” są przykładem tego, że pedagogika jako niezwykle ważna dyscyplina w dziedzinie nauk społecznych, ma sporo problemów z jednoznacznym określeniem podstawowych pojęć jakimi się posługuje. Dlaczego tak się dzieje? To pytanie bardzo często zadają naukowcy, badacze, a nawet studenci, co dobrze rokuje tej dziedzinie, która powinna ewoluować wraz z rozwojem cywilizacji i z jej konsekwencjami społecznymi.

Zarys historyczny rozwoju polskiej pedagogiki

Istnieje wiele ogólnie dostępnych publikacji o dziejach i rozwoju światowej i polskiej pedagogiki oraz obszarach zagadnień, jakimi się zajmują. Przytoczyć należy kilka znaczących faktów dotyczących rozwoju polskiej pedagogiki, który wyznaczany jest podobnie jak w każdej dyscyplinie naukowej – tworzeniem form instytucjonalnych. Powstawały one wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 roku, w oparciu o uznany dorobek naukowy uczonych i działaczy, tworzących w II Rzeczypospolitej zręby nowej społeczności. Powstały wtedy na bardzo wysokim poziomie naukowo-badawczym takie jednostki organizacyjne, jak: Państwowy Instytut Pedagogiczny w Warszawie (1918 rok), Wydział Pedagogiki w Wolnej Wszechnicy Polskiej (1919 rok), Instytut Pedagogiki w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (1920 rok), Studium Pedagogiczne w Uniwersytecie Jagiellońskim (1921 rok). Z kolei w latach 1921-1927 na prawach wyższej uczelni działał Państwowy Instytut Nauczycielski w Warszawie, a znakomicie działające Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne zorganizowało nawet cztery Kongresy (1929, 1931, 1933, 1939). Poziom jaki prezentowała wówczas polska pedagogika nie odbiegał od standardów europejskich, a tworzyli go tacy uczeni jak np.: Antoni Danysz (1853-1925), Jan Władysław Dawid (1859-1914), Józefa Joteyko (1866-1928), Władysław Heinrich (1869-1957), Antoni Bolesław Dobrowolski (1872-1954), Henryk Rowid (1877-1944), Marian Falski (1881-1974), Bogdan Roman Nawroczyński (1882-1974), Florian Znaniński (1882-1958), Stefan Baley (1885-1952), Maria Grzegorzewska (1888-1967), Ludwik Chmaj (1888-1959), Zygmunt Mysłakowski (1890-1971), czy Jan Stanisław Bystron (1892-1964).

Wielu z przywołanych naukowców i badaczy kształciło się na uczelniach europejskich i tam zdobywało tytuły naukowe, jednakże niektórzy nie posiadali formalnie specjalistycznych dyplomów, a mimo to byli w posiadaniu rozległej wiedzy i prowadzili działalność naukową na bardzo wysokim poziomie. Wśród wyżej wymienionych są znakomici lekarze, psychologowie i socjologowie. Wskazane postaci należy uznać jako twórców polskiej pedagogiki modernistycznej, bowiem od początku nadali jej charakter interdyscyplinarny,

prowadząc szerokoprofilowe badania naukowe i kształcenie świątłych pedagogów, świetnie funkcjonujących w działalności oświatowej.

Po II wojnie światowej, jeszcze do 1949 roku kontynuowano tradycyjnie wypracowaną pedagogikę z okresu II Rzeczypospolitej oraz odbudowywano zniszczone struktury naukowo-badawcze na wyższych uczelniach. Wznowiono działalność Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego [NTP] i reaktywowano Polską Akademię Umiejętności [PAU], a na wszystkich wyższych uczelniach wprowadzono kształcenie akademickie w zakresie pedagogiki.

W następnych dekadach działanie Specjalnych Komisji Dyscyplinarnych powołanych do weryfikacji nauczycieli akademickich, osłabiło struktury naukowo-badawcze na uczelniach. Zlikwidowano NTP i PAU, a działalność komunistycznej cenzury ograniczyła znacząco publikacje osiągnięć naukowych. W wyniku ostrej ofensywy ideologicznej zmieniły się koncepcje prac i badań naukowych, co spowodowało, że powstała „pedagogika socjalistyczna” czy „ekonomia polityczna socjalizmu”. Nastąpiło ścieranie się dwóch paradygmatów pedagogicznych (pedagogika tradycyjna z „naukową” pedagogiką socjalistyczną), w wyniku czego dokonało się „upraktycznienie” pedagogiki i podporządkowanie jej celom o charakterze ideologicznym.

Na przełomie lat 60. i 70. XX wieku nastąpiła naturalna wymiana pokoleniowa, co pozwoliło zaobserwować, iż zakończył się proces ścierania „starego” z „nowym”. Powstały nowe ośrodki naukowo-dydaktyczne (m.in. Wyższe Szkoły Pedagogiczne), a w roku akademickim 1973/1974 oficjalnie ogłoszono istnienie pięciu specjalizacji pedagogicznych: szkolną, opiekuńczą, pracy kulturalnooświatowej, wychowania obronnego i nauczania początkowego. Zaczęło się masowe kształcenie pedagogów. W 1977 roku na dziewięciu uniwersytetach i w dziesięciu WSP pedagogikę studiowało ponad 7,5 tysiąca studentów. W szkołach i placówkach opiekuńczych i wychowawczych utworzono etaty pedagogów szkolnych. W tym czasie powstaje kolejna, nowa specjalizacja: pedagogika resocjalizacyjna, a pedagodzy o tej specjalizacji oficjalnie podejmują „szerokie działania” w środowiskach zagrożonych przestępczością nieletnich, w placówkach, w których przebywają nieletni przestępcy i w zakładach karnych dla przestępców dorosłych.

Okres ten można uznać za symboliczny w rozwoju pedagogiki, gdyż podstawowa jego cecha określana mianem „burzliwości”, dość ostro oddzieliła pedagogikę od jej dotychczasowych osiągnięć i tradycji, a podstawowy profil kształcenia został dostosowany do potrzeb socjalistycznego systemu oświaty i wychowania. Nieco banalnie można podkreślić, że w końcu lat 70. ubiegłego wieku rozwój pedagogiki przybrał cechy „rozwoju ilościowego”, co nie przekładało się na rozwój w aspekcie „jakości” kształconych kadr.

Można wysnuć tezę, że po roku 1989 zmiany społeczno-polityczne w Polsce nie wpłynęły zasadniczo na ewolucję tożsamości pedagogiki. Wówczas jeszcze dość silnie działały mechanizmy obronne epigonów poprzedniej epoki. W III Rzeczypospolitej, na I Zjeździe Pedagogów w 1993 roku, nie udało się dokonać bilansu tożsamości pedagogiki polskiej i określić zasadniczych kierunków jej dalszego rozwoju. Paradoksalnie zadziałała zasada urynkowania kształcenia na poziomie szkolnictwa wyższego w dziedzinie pedagogiki. Bardzo trudno dotrzeć do zweryfikowanych i dokładnych danych. Z dostępnych in-

formacji wynika, że Ministerstwo Edukacji Narodowej jedynie szacunkowo określa, iż we wszystkich szkołach wyższych, państwowych i prywatnych, można było doliczyć się około czterdziestu specjalizacji pedagogicznych i dziesiątków tysięcy studiujących pedagogikę.

Zjawisko to w dużej mierze przekreśliło dotychczasowe osiągnięcia polskiej pedagogiki i ma znaczący wpływ na poziom jej tożsamości, który można określić mianem swobodnego regresu.

Stan współczesnej polskiej pedagogiki

Obszar współczesnej polskiej pedagogiki (na początku XXI wieku) „wypełniony” jest licznymi „nurtami”, „prądami”, „kierunkami” czy „dyscyplinami” albo „dziedzinami”, które niekiedy określa się jako „działy” tej gigantycznie rozbudowanej nauki społecznej. W literaturze przedmiotu niektórzy autorzy zgodnie określają poszczególne nurty, prądy, kierunki, ale da się także znaleźć spore różnice w terminologii i określeniach, co można dostrzec, porównując konkretne przykłady u W. Okonia w „Słowniku pedagogicznym”, czy „Leksykonie pedagogiki” pod redakcją B. Miłerskiego i B. Śliwerskiego oraz w „Encyklopedii pedagogicznej” pod redakcją Wojciecha Pomykały⁷.

Zatem wydaje się uzasadnione zaprezentowanie klasyfikacji składników pedagogiki, która będzie stanowiła próbę uporządkowania obszaru współczesnej polskiej pedagogiki z uwzględnieniem kategorii pojęciowych i z krótkim ich wyjaśnieniem. Można przyjąć, że ta kategoryzacja, ujednolicona terminologia i nazewnictwo, w niczym nie ogranicza dalszego rozwoju polskiej pedagogiki, a nawet może przyczynić się do lepszego jej zrozumienia, poznania i wykorzystania tejsze w codziennej praktyce.

Nurty pedagogiki – klasyfikacja:

W typologii pedagogiki można spotkać wiele **nurtów**, a do najważniejszych należą:

- **antyautorytarny** – traktowany jako przeciwieństwo do wielu nurtów autorytarnych w wychowaniu, oświacie i życiu społecznym, istniejących do drugiej połowy XX wieku; odnosi się zarówno do ideologii ukierunkowanej na radykalne zmiany społeczne, polityczne i kulturowe, jak i wychowania wolnego od przymusu i represji oraz autorytetów;
- **behawioralny** – nawiązujący do nauki o zachowaniu w aspekcie warunkowania i utrwalania pożądanych schematów zachowań wychowanków w zgodności z określonym modelem; na bazie tego nurtu powstało „nauczanie programowane”;
- **Gestalt** – powstał z inspiracji psychologii humanistycznej i opiera się na trzech podstawowych koncepcjach:
 - edukacji przez „stapianie się”,
 - zajęciach interakcyjnych skoncentrowanych na równowadze,
 - agogice integracyjnej (antropologii stosowanej)⁸;

⁷ Encyklopedia pedagogiczna, (red.) W. Pomykały, Wydawnictwo Impuls, Warszawa 1997.

⁸ B. Bobrowska, *Pedagogika zabawy inspiracją pracy nauczyciela*, <https://raciborz.com.pl/2006/03/03/pedagogika-zabawy-inspiracja-pracy-nauczyciela.html>, [dostęp: 5.06.2020].

- **hermeneutyczny** – zespół nurtów odwołujących się do hermeneutyki filozoficznej, humanistycznej, społecznej i krytyczno-emancypacyjnej – uznającej podmiotowość rozwoju człowieka, jego osobowości⁹;
- **humanistyczny** – zwany także „pedagogiką duchową”, według którego wartości duchowe: poznawcze, moralne, estetyczne i religijne człowieka – urzeczywistniają jego wszelkie możliwości twórcze;
- **krytyczny** (zwany także „pedagogiką emancypacyjną”) – powstał w USA, w latach 70. XX wieku, podkreślając, że koncentrując się na analizie mechanizmów dominacji w oświacie i kulturze, należy podjąć działania zmierzające do takich zmian w społeczeństwie, w których dominują wartości zwiększające zakres wolności i sprawiedliwości; w Polsce nurt ten rozwinął się w latach 80. ubiegłego wieku, gdy przeobrażenia społeczne spowodowały szeroką krytykę dotychczasowego systemu edukacji i zapoczątkowały okres poszukiwania nowych strategii edukacyjnych;
- **pogranicza** – to współczesna krytyczna refleksja dotycząca edukacji w okresie „przełomów”, będących wynikiem transformacji ustrojowych, kulturowych bądź pokoleniowych; dominuje wysoka tolerancja w stosunku do „wszystkiego co nowe”;
- **postkolonialny** – rozumiany jako badania relacji pomiędzy kulturami zdominowanymi i marginalnymi, przemocy kulturowej, różnic: rasowych, klasowych, religijnych i płciowych; wyniki badań w tym nurcie umożliwiają poznanie odmienności („inności”) drugiego człowieka.

Prądy pedagogiki

W tej typologii należy wyróżnić dwa podstawowe. Pierwszy, **prąd ponowoczesny** – zwany także pedagogiką postmodernistyczną, stanowiącą zbiór krytycznych tendencji, które funkcjonują w różnych postaciach teorii traktujących o wychowaniu. Odwołują się do „nowego” współczesnego człowieka, którego świat jest zindywidualizowany, skomercjalizowany i zmerkantylizowany, dominuje w nim przypadkowość, ryzyko i poczucie nietrwałości, a moralność zastępuje estetyka. Z kolei drugi to **prąd psychodynamiczny**, powstały na bazie psychoanalizy, która mechanizmy funkcjonowania psychiki ludzkiej wyjaśnia i opisuje w oparciu o działanie podświadomości. Podejście takie umożliwia wychowawcy głębokie samopoznanie i rozumienie zachowań wychowanka, bowiem wychowawca dobrze rozumie specyfikę rozwoju podopiecznego i dostosowuje do niej swoje postępowanie.

Kierunki pedagogiki

To kolejna typologia, bowiem z dyscypliny jaką jest pedagogika można wydzielić nawet siedem podstawowych kierunków, do których należeć będą:

- **pedagogika dialogu** – jej istotą edukacji jest dialog i sytuacja spotkania nauczyciela z uczniem,

⁹ H. Bednarczyk, D. Koprowska, K. Symela, *Transfer innowacyjnych technologii produkcji i eksploatacji w ustawicznej edukacji zawodowej*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 4/75/2011, http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2011/edu_4_2011.pdf, [dostęp: 5.06.2020].

- **kierunek empiryczny** – który powstał z dążenia do nadania pedagogice statusu dyscypliny naukowej, co miało miejsce w XIX wieku. Kierunek ten opiera się na trzech podstawowych modelach badań:
 - jedno- lub wieloczynnikowych badaniach eksperymentalnych,
 - jedno- lub wieloczynnikowych badaniach korelacyjno-regresyjnych,
 - dwu- lub wieloczynnikowych badaniach „ex post facto”¹⁰.Kierunek ten był, a nawet jeszcze jest, ostro krytykowany przez pedagogikę ponowoczesną;
- **pedagogika kultury** – kierunek ujmujący pedagogikę jako filozofię wychowania, którą definiuje się jako związek funkcjonalny, mający swą podstawę w zakorzenieniu istot ludzkich w rzeczywistości duchowej. **Pedagogika kultury** jest szczególnie ważnym pojęciem, a zatem jako takie należy je rozwinąć. Otóż według B. Suchodolskiego¹¹ to „...kierunek myśli pedagogicznej określający proces kształcenia jako spotkanie jednostki ludzkiej z obiektywnymi wartościami (dobra) kultury, ich interioryzację, a tym samym wzbogacenie sił duchowych człowieka i tworzenie nowych wartości”¹². Z kolei B. Śliwerski napisał, że „pedagogika kultury to kierunek idealistyczny i obiektywistyczny, ujmujący pedagogikę jako filozofię wychowania”¹³, natomiast W. Okoń uważa, że pedagogika zbliża się do personalizmu, ale nie uznaje osobowości za niezależny i samoistny byt duchowy¹⁴;
- **kierunek personalistyczny** – nawiązuje do filozofii personalizmu¹⁵, której podstawowym twierdzeniem jest pogląd, że zanim człowiekowi przypisane zostaną nazwy, cechy czy właściwości, jest osobą, której w pierwszym rzędzie przynależą: wolność, szacunek, równość, tolerancja, a także odpowiedzialność i wychowanie;
- **pedagogika pragmatyzmu** – kierunek zapoczątkowany na przełomie XIX i XX wieku, zakłada, że prawda jest relatywna i prawdziwe jest jedynie to, co prowadzi do skutecznego działania, a mianowicie – sprawdza się w działaniu; kierunek ten nazywany bywa także instrumentalizmem w pedagogice;
- **kierunek religijny** – zwany także chrześcijańskim; podkreśla znaczenie religii, a przede wszystkim tradycji chrześcijańskiej dla całościowego i humanistycznego wy-

¹⁰ Model *ex post facto* opiera się więc na poszukiwaniu zmiennych niezależnych, które już zadziałały, zob. J. Brzeziński, *Metodologia badań psychologicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 431.

¹¹ B. Suchodolski, *Wielkość sztuki*, [w:] *Uspołecznienie kultury*, Warszawa 1947, s. 220, cyt. za: F. Nowicki, *Bogdana Suchodolskiego koncepcja uspołecznienia kultury a marksizm*, „Nowa Krytyka” 34 Rok 2015, file:///C:/Users/User/Downloads/01_nowicki.f.pdf, [dostęp: 28.06.2020].

¹² S. Głowacki, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, <https://wyszukiwarka.efs.men.gov.pl/product/materialy-dla-studentow/attachment/11>, [dostęp: 28.06.2020].

¹³ *Pedagogika*, (red.) B. Milerski, B. Śliwerski, dz. cyt., s. 152.

¹⁴ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, dz. cyt., s. 152

¹⁵ Por. S. Kowalczyk, *Człowiek w myśli współczesnej*, Warszawa 1990, s. 377.

chowania człowieka. W niektórych publikacjach, pedagogika religijna jest odrębną dyscypliną naukową na pograniczu pedagogiki i teologii¹⁶;

- **kierunek marksistowski** oparty na filozofii marksistowsko-leninowskiej, powstał w ZSRR, a doskonalony był w krajach socjalistycznych Europy Środkowo-Wschodniej; podstawowe założenia tego kierunku to: przekonanie o wszelkich możliwościach rozwojowych każdego człowieka, a ich pełne wykorzystanie zależy od działań dydaktyczno-wychowawczych, warunków społecznych, w jakich przebiegają procesy edukacji oraz od własnej aktywności jednostki, która tworząc zewnętrzne warunki bytu, jednocześnie stwarza samą siebie.

Działy pedagogiki

Według klasyfikacji dziedzin nauki i dyscyplin naukowych, stanowiących załącznik do rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 roku (poz.1818), pedagogika jest dyscypliną naukową zakwalifikowaną do dziedziny nauk społecznych¹⁷. Składowymi dyscypliny stanowią działy, spośród których wyróżnić można co najmniej kilkanaście, a do najważniejszych należą:

- **Pedagogika ogólna** - zajmuje się podstawami teoretycznymi, strukturą całej pedagogiki; w jej skład wchodzi takie obszary zagadnień jak: współczesne kierunki i ideologie, filozofia wychowania, aksjologia wychowania, metodologia badań, podstawy wychowania i jego społeczne funkcje, język i ustalenia terminologiczne, meta-teoria pedagogiki; pedagogika ogólna czasami nazywana jest także pedagogiką teoretyczną;
- **Pedagogika opiekuńcza** – zajmuje się problematyką opieki nad młodym pokoleniem, organizacją i działalnością instytucji sprawujących tę opiekę oraz zajmuje się teorią i praktyką tworzenia warunków do zaspakajania potrzeb dzieci i młodzieży, ze szczególnym uwzględnieniem deficytów wychowawczych, schorzeń psychofizycznych i somatycznych oraz wszelkich zaburzeń w rozwoju;
- **Pedagogika resocjalizacyjna** – obejmuje zagadnienia wychowania dzieci, młodzieży i dorosłych niedostosowanych społecznie, a także dokonujących przestępstw członków społeczeństwa czy w jakiś sposób „wykolejonych” oraz zajmuje się wszelkimi zagadnieniami zagrożonymi wymienionymi i innymi negatywnymi zjawiskami społecznymi; pedagogika resocjalizacyjna jest działem nauki teoretyczno-praktycznej;
- **Pedagogika pracy** - której przedmiotem badań jest praca ludzka, jej różnorodne uwarunkowania i wpływy wychowawcze na człowieka w kontekście rozwoju jego osobowości, postaw i przemian społecznych;

¹⁶ Por.: Z. Marek, *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014; lub Z. Marek, *Autonomia pedagogiki religii*, file:///C:/Users/User/Downloads/SK_12_2016-019-033.pdf, [dostęp: 16.06.2020].

¹⁷ Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz.U. 2018 poz. 1818, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180001818>, [dostęp: 18.12.2020].

- **Pedagogika społeczna** - zajmuje się oddziaływaniem środowiska i jego uwarunkowań na procesy wychowawczo-opiekuńcze oraz rozwój człowieka od urodzenia do końca życia; w badaniach uwzględnia warunki społeczne, kulturowe, przyrodnicze i biopsychiczne; pozostaje w ścisłej współzależności z socjologią;
- **Pedagogika wczesnoszkolna** lub **Pedagogika nauczania początkowego** - zajmuje się teorią i praktyką nauczania początkowego oraz tematyką procesu wychowawczego dzieci w pierwszych klasach szkoły podstawowej (kl. I-III); jej częścią jest metodyka nauczania zintegrowanego w klasach pierwszych; bywa niekiedy nazywana „pedagogiką wczesnej edukacji”;
- **Pedagogika specjalna** – obejmuje problematykę wychowawczo-leczniczą jednostek odbiegających od norm: biologicznych, psychologicznych i społecznych, w stopniu utrudniającym prawidłowy rozwój i życie w środowisku społecznym; wśród wielu zadań do najważniejszych należą: tworzenie podstaw teoretycznych i metodycznych dla procesów rewalidacji (a także resocjalizacji) mających na celu usprawnianie i kompensowanie zaburzeń funkcji organizmu; poszczególnymi zaburzeniami zajmują się:
 - o oligofrenopedagogika - upośledzenia umysłowe,
 - o surdopedagogika - upośledzenia słuchu,
 - o tyflopedagogika - upośledzenia wzroku,
 - o patologopedia - upośledzenia mowy¹⁸,
 - o pedagogika terapeutyczna - zwana niekiedy rewalidacyjną lub pedagogiką leczniczą obejmującą przewlekłe schorzenia;
- **Pedagogika porównawcza** - zajmuje się badaniami i porównywaniem różnych systemów wychowania oraz oświatą różnych krajów w aspekcie ich rozwoju polityczno-ekonomicznego i społeczno-kulturowego;
- **Pedeutologia** – podejmuje zagadnienia dotyczące nauczycieli, ich osobowości, doborem do zawodu, kształceniem, samokształceniem i doskonaleniem zawodowym oraz całością zagadnień związanych z pracą; bardzo ważnym przedmiotem badań jest problematyka związków interpersonalnych w relacjach: nauczyciel - uczeń, nauczyciel - nauczyciel, nauczyciel - nadzór pedagogiczny; istnieją tendencje do wyodrębnienia się pedeutologii szkoły wyższej i tzw. pozaszkolnych systemów oświaty;
- **Andragogika** - zwana także pedagogiką dorosłych, badająca możliwości i uwarunkowania edukacji osób dorosłych (wg UNESCO dorosłość rozpoczyna się od 21 roku życia); w andragogice wyodrębniono osobne działy:
 - o ogólna, rozumiana jako doktryna pedagogiczna i metodologia badań,
 - o teoria nauczania dorosłych,
 - o teoria wychowania dorosłych,
 - o teoria porównawcza i historia systemów oświatowych;

¹⁸ Zob.: B. Ostapiuk, *Dyslalia ankyloglosyjna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2013.

- **Dydaktyka** - zajmuje się analizą celów, treści, metod, zasad i form organizacyjnych procesów kształcenia oraz ich psychologiczno-społecznymi uwarunkowaniami; bada działalność osób nauczających i uczących się; w dydaktyce również wyodrębniono działy:

- dydaktyka ogólna, badająca problemy podstawowe, wspólne dla wszelkiego nauczania i uczenia się,
- dydaktyka szczegółowa (przedmiotowa), badająca zagadnienia specyficzne dla szczególnego rodzaju nauczania (wybranego przedmiotu lub typu szkoły).

Ważnym celem dydaktyki jest ustalanie najkorzystniejszych form organizacyjnych nauczania i uczenia się.

- **Teoria wychowania** - zajmuje się problematyką celów, treści, metod i organizacją wychowania moralnego, społecznego, estetycznego i filozoficznego; w tej teorii należy podkreślić, iż jest ściśle związana z psychologią społeczną i socjologią wychowania oraz z etyką, estetyką i biologią; ponadto dostarcza modele teoretyczne procesów wychowania; niektórzy uczeni (Mieczysław Łobocki, Krzysztof Konarzewski, Heliodor Muszyński czy Stefan Kunowski) uważają, że teoria wychowania mieści w sobie pedagogikę ogólną, dydaktykę (rozumianą jako teorię nauczania), pedagogikę porównawczą, społeczną i specjalną oraz historię wychowania i oświaty;

- **Historia oświaty i wychowania** - zajmuje się rozwojem teorii i praktyki oświatowej w aspekcie historycznym; badania prowadzone są w dwóch najważniejszych nurtach:

- historia rozwoju i przemian w szkolnictwie,
- rozwój poglądów wybitnych pedagogów przeszłości,

Przedmiot badań stanowią poszukiwania związków i uwarunkowań występujących pomiędzy wymienionymi nurtami, jak również zależności między życiem społeczeństw a całokształtem oddziaływań wychowawczych¹⁹;

- **Zarządzanie i organizacja oświaty** – to tworzenie modeli systemów oświaty zapewniających optymalną realizację zadań; doskonalenie założeń, zasad, metod i mechanizmów funkcjonowania oświaty; oświata jako obiekt zarządzania wymusza określenie istoty zarządzania, jego narzędzi i metod badawczych; proces zarządzania oświatą rozpoczyna planowanie warunków realizacji celów, motywację organizowania zadań oraz nadzór nad przebiegiem ich realizacji.

Ponadto w obszernej literaturze pedagogicznej i kilku wydanych w Polsce słownikach tematycznych [wcześniej już cytowanych, zob. przypisy czy bibliografia], obok wielu haseł można łatwo znaleźć określenia takich ważnych pojęć, jak: „pedagogizacja rodziców”, „naturalizm pedagogiczny”, „konserwatyzm pedagogiczny”, „pedagogika pracy socjalnej”, „pedagogika reformy” czy „psychologiczne podstawy kształcenia i wychowania”.

¹⁹ Historia oświaty i wychowania, https://www.szkolnictwo.pl/szukaj,Historia_o%C5%9Bwiaty_i_wychowania, [dostęp: 28.06.2020].

Głos w dyskursie nad współczesną pedagogiką – aspekt polemiczny

Permanently i wszechstronnie rozwijająca się pedagogika winna bez problemów wspomóc i rozwiązać problemy przed jakimi staje współczesne społeczeństwo, szczególnie w dziedzinie wychowania jak i kształcenia kolejnych pokoleń. Okazuje się jednak, że w codziennym, trudnym życiu społecznym coraz większa liczba formalnie wykształconych pedagogów nie zawsze może sobie poradzić z problemami, do których nie zostali przygotowani, jak na przykład: z przemocą w szkole, z patologią życia rodziny, z resocjalizacją ludzi funkcjonujących na marginesie życia społecznego. Wydaje się, że tylko bardzo nieliczni jakoś dają sobie radę z tymi nowo powstającymi problemami społecznymi czy rodzinnymi. Z łatwością można wskazać regiony, w których zagrożenie zachowaniami społecznymi ze strony dzieci i młodzieży sięga krytycznej granicy. Występuje ciekawe zjawisko dysonansu poznawczego, np. szacuje się, że w aglomeracji czy konurbacji górnośląskiej żyje i pracuje dwa razy więcej absolwentów pedagogiki resocjalizacyjnej (szczególnie tych rekrutujących się ze szkół prywatnych) niż osób kwalifikujących się do miana osób zasługujących, z punktu widzenia społecznego, na objęcie wszechstronną pomocą i działaniami z obszaru pedagogiki resocjalizacyjnej.

Współczesna dyskusja nad pedagogiką w Polsce toczy się wokół przygotowań młodego człowieka do funkcjonowania w rzeczywistości ogarniętej a nawet zdominowanej przez globalizację. Odnieść można wrażenie, że dyskurs taki toczy się w gronie teoretyków edukacji i ma niewiele wspólnego z praktyką nauczania i wychowania. Kadry polskich pedagogów sięgają po wszechobecne w masowo publikowanych sprawozdaniach z konferencji – nie zawsze potwierdzone badaniami naukowymi – teorie i paradygmaty, które już po (nawet pobieżnej) analizie, teoriami i paradygmatami w swej istocie nie są. Wysiłki współczesnych adeptów poszukiwań nowych rozwiązań w dziedzinach pedagogiki, często skoncentrowane są na poszukiwaniu takowych w publikacjach zagranicznych, czego coraz częściej wymagają od studentów rozwiązania systemowe nakłaniające do cytowania naukowców zagranicznych.

Dokonujące się na przełomie XX i XXI wieku przemiany nie dotyczyły grup społecznych, które z różnych przyczyn nie mogły dostosować się do nowej rzeczywistości. Dość znaczna część społeczeństwa posiadała wykształcenie na niskim poziomie, a niektóre grupy społeczne znalazły się na marginesie przemian, następnie zostały odrzucone, a w końcu zapomniane, jak na przykład dość liczne rodziny byłych pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych. W tamtym czasie (koniec XX wieku) szkolnictwo w Polsce przechodziło kolejne zmiany systemowe i to nie tylko ustrojowe, ale także programowe. Nowo powstające formacje polityczne nie poświęciły wystarczająco dużo uwagi reformom szkolnym, zniechęcając sporą część nauczycieli do zaangażowania się w naprawę systemu edukacyjnego. Z perspektywy czasu, reformy dotyczące podręczników, wieku uczniów rozpoczynających naukę, reorganizacji szkolnictwa, a w tym rezygnacja z gimnazjów – oceniane są raczej negatywnie.

Przełom wieków był także przełomem w polskim szkolnictwie wyższym. Liczba studentów i liczba uczelni prywatnych, szczególnie w okresie integracji europejskiej z udziałem Polski, co miało miejsce około 2004 roku, zwiększyła się do tego stopnia, że

Polska zrównała się pod względem ilościowym z europejską a nawet światową czołówką. Taki przyrost ilościowy uczelni zrodził pytania i wygenerował wątpliwości: czy poziom kształcenia odpowiada obowiązującym na świecie standardom oraz czy wiedza i umiejętności absolwentów uczelni będą na odpowiednio wysokim poziomie. Podobne pytania można zadać, troszcząc się o treści i sposoby nauczania w kolejno reformowanych szkołach, czy uczelniach. Polskie reformy szkolnictwa zaczęły się od krytyki encyklopedyzmu oraz od bezkrytycznego czerpania ze wszystkiego, co powstało na Zachodzie, jako jedynie słusznego. W szkolnictwie na poziomie gimnazjalnym i licealnym wysiłek nauczycieli skupiał się na przygotowaniu wybranych uczniów do olimpiad przedmiotowych. Taki kierunek kształcenia uczniów zdolnych jest jak najbardziej uprawniony, należy odpowiednio kształcić dzieci i młodzież zdolną, ale nie może się to odbywać kosztem innych uczniów. Kształcenie dzieci i młodzieży o szczególnych uzdolnieniach jest ze wszech miar działalnością pożyteczną i konieczną we współczesnym społeczeństwie. W przyszłości to właśnie ci młodzi, utalentowani, wcześnie odkryci i objęci odpowiednią profesjonalną opieką nauczycieli i wychowawców uczniowie szkół podstawowych będą stanowili o postępie i rozwoju społeczeństw.

Meandry współczesnego nauczania

W polskiej szkole na początku XXI wieku zapanowały wszechobecne „testy”, których uczniowie rozwiązują rocznie kilka a nawet kilkanaście z prawie każdego przedmiotu nauczania. Testy stały się podstawowym elementem sprawdzania postępów w nauczaniu. A jeżeli nie test, to inne pisemne sprawdziany dominują na lekcjach prawie wszystkich przedmiotów. Nie jest żadną tajemnicą, że wzrasta ilość korepetycji ze wszystkich niemal przedmiotów. Bez korepetycji nauka obcego języka w polskiej szkole stała się prawie niemożliwa. Istnieją szkoły w Europie (np. w Szwecji), w których nauczyciel, którego uczniowie korzystałyby z korepetycji, byłby zwolniony z pracy. W szkolnictwie polskim taki układ jest nie do pomyślenia. W polskiej szkole nie buduje się optymizmu i wiary w siebie wśród uczniów, system nauczania traci bardzo wiele zdolnych, młodych ludzi, a kształtuje uległość, posłuszeństwo, bierność i nastawienie na wykonanie poleceń. Szkoła zamiast kształtować mądrych, posiadających wiedzę i umiejętności przyszłych obywateli, przekształcających istniejącą rzeczywistość, przygotowuje ludzi, którzy umieją jedynie egzystować.

W tradycji polskiej rozpoznawane są trzy filary instytucjonalnego wychowania dzieci i młodzieży, a są nimi: rodzina, szkoła i Kościół. Ten ostatni zaczyna przejmować zadania daleko odbiegające od jego misji. Proces wychowania bywa przejmowany przez środki masowego przekazu oraz grupy rówieśnicze o degenerującej się strukturze społecznej (np. kibole, neofaszyści), a w szkole wyższej zaczyna występować dosyć specyficzny biurokracizm, przejawiający się między innymi znacznymi obciążeniami materiałem i brakiem czasu na naukę i na rozwój własny studenta. Na wykładach ciągle przekazuje się treści, a studenci po skrupulatnym ich zanotowaniu uczą się ich po to, aby zaliczyć kolejny test i w ostateczności zdobyć dyplom.

Faktycznie, godząc się na zmierzch uniwersytetu oświeceniowego, musimy poszukać nowych dróg funkcjonowania i rozwoju całego szkolnictwa wyższego. Spora grupa uczonych, wypowiadających się podczas spotkań w kuluarach różnego rodzaju konferencji bardziej lub mniej naukowych, stwierdza, że obecne reformy szkolnictwa wyższego polegają na ograniczeniu autonomii uczelni i wolności poglądów uczonych oraz na krępowaniu instytucji naukowych gorsetem biurokracji, a przede wszystkim „punktozy”.

Parametryzacja to tzw. punktowa ocena osiągnięć naukowych. Dosłownie – stoi ona na przeszkodzie wielu polskim uczonym, którzy zarzucają ministerstwu „wymysł” pisania nowych programów studiów w układzie prekursorskich ram kwalifikacyjnych, czyli według nietradycyjnego, ale jednolitego schematu ujęć efektów kształcenia na wszystkich kierunkach. Tworzenie nowych programów nauczania winno się odbywać raczej w wyspecjalizowanych instytucjach, na przykład w Krajowych Naukowych Ośrodkach Wiodących, które wydaje się, że w ramach kolejnej gruntownej reformy szkolnictwa wyższego zostały zapomniane.

Konkluzja

Można postawić dosyć śmiałą tezę, że w dalszym ciągu polskiej edukacji potrzebna jest szeroka reforma, która jednocześnie określałaby kierunki i zadania w zakresie zarówno wychowawczym jak i dydaktycznym, na wszystkich poziomach nauczania. Reforma taka dotyczyć winna właściwego doboru nauczycieli na każdym szczeblu nauczania, właściwego ich wynagradzania, aby nie musieli pracować na kilku etatach w wielu szkołach i uczelniach. Istnieje przekonanie, będące opozycją do wcześniej zaproponowanej tezy, że w państwie, w którym brakuje środków na wychowanie i kształcenie dzieci oraz młodzieży, musi ich starczyć na budowę i utrzymanie więzień.

Bibliografia:

1. Bednarczyk H., Koprowska D., Symela K., *Transfer innowacyjnych technologii produkcji i eksploatacji w ustawicznej edukacji zawodowej*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych” 4/75/2011, http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2011/edu_4_2011.pdf
2. Bobrowska B., *Pedagogika zabawy inspiracją pracy nauczyciela*, <https://raciborz.com.pl/2006/03/03/pedagogika-zabawy-inspiracja-pracy-nauczyciela.html>.
3. Bodanko A. *Oczekiwania szkół zawodowych w stosunku do nauczycieli*, [w:] *Kształcenie praktyczne nauczycieli w szkole wyższej*, (red.) E. Sałata, A. Zamkowska, S. Ośko, Ryki – Radom 2003.
4. Bodanko A., *Status nauczyciela szkoły zawodowej w świetle porównań historycznych*, [w:] *Edukacja Zawodowa. Wyzwania. Zagrożenia*, (red.) S. Czygier, Suwałki – Radom 2004.
5. Bodanko A., *Prawno-organizacyjne wyznaczniki kariery zawodowej nauczycieli polskich w XX-leciu międzywojennym*, [w:] *Ewolucja kwalifikacji nauczycieli w kontekście przemian edukacyjnych*, (red.) F. Szlosek, Warszawa – Siedlce – Radom, 2007.
6. Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

7. „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”,
http://www.edukacjaustawicznadoroslych.eu/download/2011/edu_4_2011.pdf.
8. *Encyklopedia pedagogiczna*, (red.) W. Pomykało, Wydawnictwo Impuls, Warszawa 1997.
9. Głowacki S., *Podstawy dydaktyki ogólnej*,
<https://wyszukiwarka.efs.men.gov.pl/product/materialy-dla-studentow/attachment/11>.
10. Historia oświaty i wychowania,
https://www.szkolnictwo.pl/szukaj,Historia_o%C5%9Bwiaty_i_wychowania, [dostęp: 28.06.2020].
11. Kowalczyk S., *Człowiek w myśli współczesnej*, Warszawa 1990.
12. Marek Z., *Religia pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków 2014.
13. Nowicki F., *Bogdana Suchodolskiego koncepcja uspołecznienia kultury a marksizm*, „Nowa Krytyka” rok 2015, 34,
14. Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2007.
15. Ostapiuk B., *Dyslalia ankyloglosyjna*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2013.
16. *Pedagogika. Leksykon PWN*, (red.) B. Milerski, B. Śliwerski, Warszawa 2000.
17. Podstawy dydaktyki ogólnej, <https://wyszukiwarka.efs.men.gov.pl/product/materialy-dla-studentow/attachment/11>.
18. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz.U. 2018 poz. 1818, <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180001818>.
19. Suchodolski B., *Wielkość sztuki*, [w:] *Uspołecznienie kultury*, Warszawa 1947, s. 220.
20. Szulz R., *Elementy pedagogicznego obrazu wychowania*, „Edukacja” 1990, nr 1 (29).

Dane kontaktowe

Henryk.kretek@polsl.pl,

Henryk.kretek@pwsz.raciborz.edu.pl

dworakjanusz@wp.pl

Czajaanna@wp.pl